

KÜLTÜREL BELLEK: Hatırlayış ve Unutuş

Hafıza Çalıştayı 27-30 Ekim 2011

Nesin Matematik Köyü

Gülsüm Depeli Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi

• Kültürel Bellek

- Kültür/ kültürel ayrımı (zc değil süreçsel, yasayan, insa olarak kültür anlayışı)
- Sosyal bellek, toplumsal bellek

Bellek: Disiplinlerarası bir ilgi alanı

- Nörologlar beynin “hardware”i olarak bellekle, psikologlar bilişsel boyutları, unutmama ve hatırlamanın mekanizmasıyla, psikanalistler hayat hikayesinin kritik duraklarıyla ilgilenirler.
- Antropologlar/Etnologlar tartışmaya kültürel kolektif uzlaşılara ve materyal/nesne belleği, kültürlere ait müzeleştirme etkinlikleri ile katılırlar.
- Tarihçiler için mesele karışıktır: yazılı ve sözlü aktarım alanında ikircikte kalırlar. Yazılı kaynaklar karşısında sözel ve görsel kaynaklar güvenilir mi? Bellek acaba tarihin zıddı mıdır? Kültürel bellek dedikleri şey bizim tarih dediğimiz şey değil mi? gibi kafası karışık bir soru ve sorun alanındadır.
- Siyaset bilimi (tarih ile birlikte) toplumların geçmişleri ve politik katılım, politik aktörlük bağı kurarlar; toplumların simgesel bellek kayıtları ve bunları kullanım pratikleri ile ilgilenirler.
- Sosyologlar ise belleğin toplumsal, kolektif boyutlarını izlemeye çalışırlar.
- Sanat çevreleri metinler, resimler ve yeni görsel formlar aracılığıyla kültürel miras olarak ortaya çıkan kültürel hafıza ile uğraşırlar.
- ...
- ...

İletişim ve Bellek

- Sosyal bellek: sürecseldir, unutmayla, elemeye, seçmeyle de belirlenir...
- İletişimciler sayılan disiplin ve çalışma alanlarının hepsini “iletişimselliğin dinamikleri” bağlamında buluşturmaya çalışır. → zorunlu olarak sürecsel
-
- İletişim ayrıca
 - medyanın (ve yeni medyanın) bireysel yazılı/görsel bellek biçimlerini nasıl etkilediğini,
 - yeni toplumsal yapıların “bellek birimi” olarak biçimlenmesinde medyanın rolünü sorar. Medya metinlerinin anlamsal insani ve ideoloji, temsil çalışmaları (olumlamalar, olumsuzlamalar), alımlama çalışmaları vs.
- Bireysel bellek’ten kültürel belleğe doğru: M. Halbwachs’dan (1992 –*ilk basım 1925*) J. Assmann’a (2001).

Halbwachs: Bireysel olarak kabul edilen hafızanın, toplumsal bir yanı olduğu üzerine yazan, kolektif hafızadan söz eden ilk kişi olmuştur.

- Kavrami sosyolojize etmek: Teknik hatırlamadan sosyal hatırlamaya...
- Birey kaçınılmaz olarak bir toplumun üyesidir ve bellek toplumsal bir olgudur, bireysel hafızanın birikimli olarak oluşabilmesi için (geçmiş, şimdi, gelecek sürekliliği, anılar birikimi) bir toplumsal bağlam ve üyelik (aidiyet-iyelik) gerekir.
- Mutlak bir yalnızlık içinde yaşayan kişinin sosyal hafızası olmaz.
- Kendi tarihini/biyografisini oluşturan kişi bunu ancak diğer kişilerle olan iletişiminden, bağından hareketle yapar.

Bellek nasıl işler?

- Bellek “hatırlama” ile yapılır.
- Bellek mutlaka bir mekana/yere/yerele tutunur/ demirler.
 - Ev/yuva, köy, memleket, yurt/vatan (buralar, mutluluk, sevgi, korunaklılık, güven alanlarıdır, aidiyet ve iyeliğin kurulduğu yerlerdir)
 - a) bu alanlar kendi icinde patlarsa, b) kisi alandan cikarsa, kisisel bellek sosyal olarak tekinsiz hale gelir.
- Zamansaldır, geçmiş, şimdi ve gelecek sürekliliği içinde ilerler. Geçmişle olduğu kadar gelecekle de bağlantılıdır. Ama hatırlayış daima “şimdi”de gerçekleşir.
- Bellek, mekan dışında, seslere, kokulara, dokulara, imgelere demirler.
- Hatırlama (unutma, filtreleme, baskılama, sansürleme, kacınma, olumlu/olumsuz seçme, eleme vb. süreçlere bağlı bir etkinliktir). Sosyal bellek için “unutma” bir kusur/hastalık olmayabilir, bir basetme stratejisi olabilir.
- Hatırlama mekanizması daima özel bir nedenle harekete geçer. Geçmişte yaşanan olumluysa hatırlayarak onunla gönenmek/onaylanmak, olumsuzsa onunla hesaplaşmak, yüzleşmek gibi nedenlerle çağrılır.
- Bellek canlı bir organizmadır, aktiftir: Hatırlayış geçmişte olanı basitçe çağırarak değildir. Her hatırlama geçmişini yeniden yorumlamak (duygusal bilesenler, eksiltmeler, eklemeler), inşa etmek, yeniden anlamlandırmak demektir.

- Bellek dilsel degil imgesel yapılanmıştır: Hatırlamak zihnine bir takım “imgeler” çağırılmaktır.
 - çocukluğundan bir sahne hatırlamak, en sevindiğı/utandığı anı hatırlamak, toplumsal bir felaketin yaşandığı anı hatırlamak...hepsi silik veya canlı bir imge olarak uçuşur.
 - hayalde canlandırmak, hayal, tahayyül, tasavvur... düşünümle dizgelesir.
- Hatırlama çağrışımsal ve esinsel ilerler, sıralı değıldir (başı, ortası, sonu yoktur).
- Hatırlama bağılamsaldır; sadece olay değıl, olay hakkında söylenenler, fikri, duygusal, ahlaki aktarımlar da hatırlanır ve yeniden yorumlanır. Hatırlanan şeyin anlamlandırılması sosyal olarak düzenlenir).
- Özneldir (kisisel, sinifsal, kültürel, siyasal, konjongtürel vs.)
- Bütün duyusal açılımlara açıktır, düşünce yanında, göz, kulak, koku, doku, tat vs... bedene yazılan bellek.

- ...
- Bellek aslında insanın kendini var etme sürecidir, toplumsal insana olarak “ben”i çerçeveler. Kimliğin kurucu bileşenlerindedir.
 - İnsan hatırladığı şeydir; hatırladığı şey yaşadığı toplumsal yaşamın içine demirlemiştir; dilsel, kültürel, dinsel, politik, ekonomik, duygusal, kurumsal, tarihsel angajmanları ve ilişkileri ile insanın biyografik geçmişi, o kişinin kimliğini tanımlar.
 - Sosyal olarak belleğini yitirmek toplumsal dizge dışına düşmek, bir yanıyla kimliğini yitirmektir.

İletişimsel alan

- Kişi bir toplumda yaşadığı ve kendi biyografik tarihini kurduğu gibi o toplumdaki iletişime katılır.
- Sadece bellek biriktirmez, kendi belleği nasıl başkalarıyla yapılanmışsa, o da başkalarının belleğine dahil olur. Sosyal yaşamdaki bellek aktarımına katılır. Kendi kimliğini sağlayan sosyal yaşam alanının sürekliliğini sağlamakta rol oynar.
- “Biz”lik fikrine ve duygusuna girer: Kolektif tanımla biçimlenen bir ben.
- Bir toplumun üyesi olmak yanında, bir kuşağın, bir tarihsel dönemin üyesidir/temsilcisidir. İçinde bulunduğu toplumun biyografik sürecine eklenir.

J. Assmann: İletişimsel Bellek Kültürel Bellek

- **Kültürün, kolektifin “simdi” ve “geçmiş” islemlerine bakar: Belleği iki kategoride izler.**
- **İletişimsel Bellek:**
- Yaşayan bellektir. Bir insan ömrü olarak hesaplanabilir. Bir insan öldüğünde onun topluma katılımı/aktarım ve eylem kapasitesi de ortadan kalkar.
- En yaşlı kuşak ile en genç kuşak arasındaki kültürel, tarihsel, sosyal bilgi aktarımının gerçekleştiği süreçtir.
- Yaklaşık dört kuşak aralığını kapsar, aşağı yukarı 80 senelik bir zamana yayılır.
- Sistemik bilimsel çalışma için fazla değişken, heterojen ve dinamikdir. Her kuşağın sürece katılımı farklıdır: örn: yaşlı kuşaklar hatırlama ve bilgi aktarımında daha aktif bir konumdayken, genç kuşakların ilgi ve merakları, yaşlı kuşağın aktarım motivasyonuna angajmanları kararsız ve hareketli olabilir. Bir de ara kuşak vardır, yaşlı ve genç kuşak arasındaki konumu sıklıkla belirsizdir.
- İletişimsel bellek yaş kuşakları üzerinden izlenir fakat bileşenleri daha fazla olabilmektedir; konjontür ve yeni aktörler daima mümkündür. → kendi çalışmam: İletişimsel Belleğin İzlenmesi örneği...
- İletişimsel bellek kuşaklararası canlı/sıcak aktarım süreci olarak görülür fakat bu aktarım isteyerek veya zor/kaygı/baskı yoluyla kesintiye de uğrayabilir.
- Değişken ve dinamik olmakla birlikte, kültürel belleğin biçimlenmesi ve kültürel belleğin yaşadığı rota kaymalarında çok belirleyicidir. Bir kuşağın süreçten çekilmesi...

• Kültürel Bellek:

- Bir insanın ömrü sonlandığında sonlanmayan bellek unsurlarıdır. Katıldığınız, deneyimlediğiniz içerikler siz öldükten sonra da yasar.
- Topluluğun ortaklaştığı degerler/etkinlikler/fikirler üzerinden tanımlanırlar; ahlaki bir cerceve, dil, toprak, inanç vs. ortaklıkları kurarlar; sosyal kurumlarla işlerler (aile).
- Bireysel ömrü aşan, tarihselleşen, “her daim yaşayan” bir kolektif kimlik (kültürel kimlik) çerçeveselerler.
- Hangi Kültür? Hangi toplum? Hangi sosyo-tarihsel kategorik tanımlar?... Belleğin duygu durakları vardır, toplumların da... Her bireyin kendine has bellek izi vardır, toplumların da... Her toplum siyasi bir birimdir (kendini belirleyen sürece katılım kapasitesi açısından).
- Kültürel belleğin dissallasması hatırlama mekanizmaları: performans ve beden
 - Çeşitli ritüel etkinlikler (düğünler, cenazeler, anmalar, kutlamalar, yıldönümleri vs.) ve bunların örgütlediği degerler vs.
 - Topluluğa ait ortak simgeler, iconlar, materyal alışkanlıklar (bayraklar, heykeller, binalar/mimari, estetik, giyim kuşam, mutfak vs.)
 - Atasözleri, deyimler...
 - Müzeler, festivaller, dini törenler vs.
- Belleğin çimentosudurlar: Toplumu kendini onaylayan, kutsayan ve onore eden bir kolektif haline dönüştüren etkinliklerdir. Ortaklaşma yaratırlar: Törende, yasta, sevinçte, zor zamanlarda, dayanışmada ortaklaşma... Kendilerini zaman-mekansal olarak isaretlerler. (*Sina Dağı'ndan on emri almaya giden Hz. Musayı beklerken, yaptıkları altın buzağının etrafında dans eden, tören yapan Yahudiler ashında kendi kolektif kimliklerinin etrafında dans ediyorlardı*). Kreuzberg`de konvoy yapan göçmenler kendi yerlerini isaretliyordu: biz buralıyız.
- Kitle iletişimi medyası bu konuda önemli bir aktör olmuştur. Kolektiflik duyguları yaratır. Örn; tüm Türkiye`ye atfedilen duygular. Tanımadıklarımız için sevinir veya yas tutarız; göz yaşları sel oldu akti... Tanımadıklarımıza kızarız, onları yerlesik degerlerle yargılarız vs... Arşiv kullanma ve kosutluklar yaratma; biz bunu tanıyoruz...
- Kültürel bellek kesintiye uğradığında (yasaklama, engelleme, yok sayma, bastırma) “kültürel kimlik” ve kolektifliğin tanımsal bileşenleri yara alırlar.

Kültürel Bellek/Kültürel Kimlik: Bir mücadele alanı

- Bellek güc/iktidar alanıdır. Güçlü olan söylem kendi bellek yatırımını yapar, norma, evrensele dönmek için uğraşır. “Kültürel belleği” ele geçirir.
- Hayali/inşa cemaatler: Örn; ulus-devlet süreçleri (19. 20. yüzyıl). Yeni bir siyasi toplum konfigürasyonu; toplum fizigi; kontrol edilebilir bir yapı. Yeni bir bellek yapılandırma süreci.
- Ulus kimliği: Dil, din, etni, toprak, bayrak bütünlüğü ile tanımlanan “homojen” bir siyasi topluluk olarak kültür.
- Milliyetçilik ideolojisi ve dinsel, dilsel, etnik vs. sterilizasyonlar: katliamlar, soykırımlar, etnik/dinsel temizlikler.
- Ulus: yeni siyasi topluluk yeni/inşa edilen kolektif kimlik: Kahramanlık, fedakarlık hikayeleri, ulus mitleri, acı ve zafer ortaklaşmasını örnekleyen efsaneler, milli bayramlar/anmalar/yaslar... Karşı söylemin bellek verilerini zayıflatma: Basedemediği “kültürel bellek” unsuru karşı söylemleri ele geçirme: Asure Sunni müslüman inancında vardır, Newroz Türki Cumhuriyetlerin tamamında kutlanan bahar bayramıdır).
- Bu kimlik heterojenlikten kurtulmaya çalışırken farklı kültürel kimlik gruplarının bellek akışını (rutinleriyle ve ritüelleriyle, tarihleriyle vs.) kesintiye uğratmıştır.

- Ulus-devlet dönemeci, farklı kültürel grupların toplumsal belleğinde
 - Kuşaklararası bilgi aktarımını engelleyen (eğitim, zor, yoksayma yoluyla)
 - Korku sürekliliği yaratarak bireylerin ve sosyal grupların hatırlama mekanizmalarını kesintiye/kopmaya uğratan, baskı yoluyla unutuşu kodlayan,
 - Farklı olanı egemen/güçlü/iktidarda olan fikir karşısında ezen, tehdit eden ve suskunluk sarmalına hapseden (*norm düşüncenin farklı olana saldırmayı “normal” olarak tanımlaması, örneğin “milliyetçi hassasiyet”in anlayış ve toleransla karşılanması, “linç kültürü”nün olağanlaştırılması. Bunlar siyasi ve ideolojik yapılar olarak farklı olanı saklanma ve korkuya, kendini ifade etmemeye iterler*) yöntemler izlemişlerdir.
 - Reddetme ve Yoksayma
- Bu yollarla, kimi sosyal topluluklarda travmatik, kesinti/boşluk oluşturan, kültürel kimliğin sürekliliğini ve öz-benliğini inciten sonuçlara yol açmıştır.
- Şiddetle bastırma ve sindirme kuşaklararası bilgi akışını durdurmuş, fakat kuşaklararası kolektif travma aktarımı (post-travma) ortaya çıkarmıştır. Travma kültürel grubun kolektif duygusuna dönüşmüştür.

1990'lar: Hafıza Patlaması ve bunu hazırlayan nedenler

- Ağır 20. yüzyıl ve aklın krizi (Dünya Savaşları, Yahudi Soykırımı, Ekonomik krizler...). Sınıftan önce ulus patladı. Cultural Turn... Tarihsel, siyasi, duygusal hesaplaşma... 1960ların sonları... Assmann'ın 40 yıl dönemeci...
- Bellek daha önce hiç bu kadar aciliyet kazanmadı: yerinden olma'nın radikallesmesi (hepimiz göçebeyiz – yurt ve köken özlemi). Sosyal bilimlerde bellek çalışmalarının artmaya başlaması...
- Göçler (iç ve dış göçler, zorla, ekonomik ve isteğe bağlı göçler)
- Küreselleşme: Göç yanında sermaye, mal, enformasyon akışları ile birlikte ulus-devlet yapılanması aşınmaya başlamıştır.
- Hızlı, değişken metropol ortamlarda (kültürel belleğin durağan birimleri hareketlenmiştir: dil, din, mimari, ev, yol vs...) unutulmuş hızlanmıştır: Olağan nedenlerle ve pragmatik nedenlerle. Ulusötesi alan kendini dayatmaya başlamıştır.
- Yeni küresel sermaye kültürel farklılıkları açığa çıkarmaya ve bir tüketim alanı olarak talan etmeye başlamıştır. Bu kültürel belleği açık bir tüketim alanına dönüştürmüştür: Almanya düşün örneği.
- Yeni siyasi topluluklar olarak kültürel kimlik grupları ve kendi yöntemleriyle kendi tarih ve bellek anlatılarını paylaşımaya başlamışlardır. Çünkü ulus-devlet paradigmasınca baskılanan kimlik ve bellek gruplarını hareketlendiren güncel siyasi dinamikler ortaya çıkmıştır; çokkültürlülük, kültürlerarasılık, yeni vatandaşlık formları vs.
- Medya (ulusötesi ve yeni medya) bu konuda açık aktif etken olmuştur. Yeni medya yeni dil...

Disipliner ayrımların bulanması: disiplinlerarasılık

- Bellek araştırmaları ilk olarak yöntemsel olarak Tarih disiplinini düşündürmüştür. Uzun süre insanların belleği, toplumların ise tarihi olur, denmiştir (1930'lar istisnai bir rnek Annales Okulu-Fransa). Ama tarihi olmayanların "gecmisi" nasıl kavramsallasmalı? Toplumsal bellek ikircikle de olsa kabul görüyor artık.
- Tarih disiplini uzun yıllar resmi kurum ve devlet belgelerini referans ve ana kaynak olarak kabul etmiştir. Bu iki temel hataya yol açmıştır:
 - 1. Bu kaynakların nesnel/tarafsız belgeler olduğu yanılığına düşmüşlerdir.
 - 2. Zengin bir kaynak alanını, bilimsel olmadıkları gerekçesiyle (znellik, kişiye özel olma, manipule edebilir olma, belge niteliği göstermeme) gibi nedenlerle, görmezden gelmek yoluyla yitirmişlerdir.
 - 3. İnsanların belleğine ve aktarım niyetine güvenmek bilimi zora sokar, kurumlar ise nesnel bedenler olarak güvenilirdir... Yapısal esitsizliğin üstünü örten bir anlayış.
 - 4. Belleğin sosyal, kültürel, ekonomik ve simgesel sermayeye göre sınıfsal bir yapılanma olduğunu, herkesin belleğini dissallastırma olanacağının olmadığını görmemişlerdir; yoksulluk ve yoksunluk...
- → Dört yanılıştan bir büyük yanılış çıkmıştır: Belleği baskılanan/engellenen, kaydı tutulamayanları, görünmeyenleri, sanki onlar gerçekten yokmuş gibi, yoksaymışlardır.
- Bu eleştirinin tek muhatabi tarihçiler değil, bütün sosyal bilimler → pozitivistik paradigmanın tamamı...

- • •
- 1990'larla birlikte sosyal bilimler alanı disiplinlerarası bir hal almıştır.
- Hafıza patlaması sosyal bilimlerin yöntemsel konvansiyonlarını da bulandırmış, dağıtmış ve çoğullaştırmıştır:
 - sözlü tarih çalışmaları, alimlama çalışmaları, söylem ve anlatı çözümlenmeleri, kuşaklararası iletişimi takip eden araştırmalar,
 - görsel kaynaklar (fotoğraf albümleri, video kayıtlar vs), günlükler, biyografiler, kişisel materyal arşivler, medya metinleri vs. bilimsel çalışmaların ilgisi içine girmiştir.
 - Yeni medya ile birlikte konuşamayanların kendi seslerini üretme alanları görünürleşmiş, sadece yazınsal değil görsel metinler de ortaya çıkmaya başlamıştır (grupların kendilerinin çektiği belgeseller, video kayıtlar, aktivist görsel metinler, ses kayıtlar vs.).

Türkiye’de:

- Hafıza patlaması gündeme aşağıdaki konuları saçmıştır; bunlar artık bir hatırlama evresi içine girmiştir. Genellikle inkar veya geçmiş unutulmuş gibi ifadelerle üzerinden atılmaya çalışılan bu süreçte artık kendini güncellemiş bu siyasi topluluklar “unutmak için önce hatırlamak lazım” demektedirler.
 - Ermeni Tehciri
 - Türkiye Yunanistan arasındaki mübadele 1923
 - Dersim katliamı 1938
 - 6/7 Eylül Olayları 1955.
 - 27 Mayıs 1960 Darbesi (İhtilal),
 - 12 Mart 1971 Muhtırası
 - 12 Eylül 1980 Darbesi
 - Sivas Katliamı 1993
 - 28 Şubat Süreci 1997
 - 1984’den beri Güneydoğu’da süren gayri-nizami savaş
 - Erkek cinayetleri – nefret cinayetleri...

Sonuç:

- Baskılanan kültürel bellek/hatırlama toplumları:
 - a) pozitif hatırlama – kendi tarihini yazma, sagalma, özdeğerin onarılması.
 - b) negatif hatırlama ve direnc mekanizmaları.
Unutmayacağız, unutturmayacağız ifadeleri. Bunlar neden önemlidir?
- Egemen olan siyasi kimlik grubunun hatırlama ve hesaplaşma rejimlerini harekete geçirme doğrultusunda örneğin evrenselleşmiş sayılan bir diğer politik etkinlik “özür dileme”. Bizde bunun karşılığı nedir?
- Popüler Kültür nasıl hatırlar?...

Kaynakça:

- ASSMANN, Jan (2001). *Kültürel Bellek*. Çev. Ayşe Tekin. İstanbul: Ayrıntı.
- CONNERTON, Paul (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar?* Çev. Alaeddin Şenel. İstanbul: Ayrıntı.
- HALBWACHS, Maurice (1992). *On Collective Memory*. Introduced and Edited by Levis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press.
- NORA, Pierre (2006). *Hafıza Mekanları*. Çev. Mehmet Emin Özcan. Ankara: Dost.
- SANCAR, Mithat (2008). *Geçmişle Hesaplaşma: Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne*. İstanbul: İletişim.